

Η ελευθερία της Αναθεωρητικής Βουλής

του Χαράλαμπου Ανθόπουλου

Καθηγητή Δικαίου και Διοίκησης, ΕΑΠ

Ι. Το σύστημα αναθεώρησης του Συντάγματος μέσω δύο διαδοχικών Βουλών: ένα συγκριτικό βλέμμα*

1. Το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα ανήκει στην κατηγορία των Συνταγμάτων που καθιερώνουν σύστημα αναθεώρησης μέσω δύο διαδοχικών Βουλών¹, με την ενδιάμεση παρεμβολή γενικών βουλευτικών εκλογών. Υπό το σύστημα αυτό η αναθεώρηση συντελείται σε τρία στάδια: πρωτοβουλία της Βουλής που διανύει τη θητεία της για τη διενέργεια της αναθεώρησης –λαϊκή συμμετοχή στη διαδικασία της αναθεώρησης μέσω γενικών βουλευτικών εκλογών– πραγματοποίηση της αναθεώρησης από τη νεοεκλεγείσα Βουλή².

Το αναθεωρητικό αυτό σύστημα υιοθετείται από το Σύνταγμα του Βελγίου (άρθρο 131 του Συντάγματος του 1831, νυν άρθρο 195)³, το Σύνταγμα της Δανίας (άρθρο 88)⁴, το Σύνταγμα της Εσθονίας (άρθρο 165), το Σύνταγμα της Φινλανδίας (άρθρο 73)⁵, το Σύνταγμα της Σουηδίας (κεφ. VIII, άρθρο 15)⁶, το Σύνταγμα της Ολλανδίας (άρθρο 137)⁷ και το Σύνταγμα της Νορβηγίας (άρθρο 112 του Συντάγματος του 1814, νυν άρθρο 121)⁸. Το ίδιο σύστημα καθιέρωνε και το

* Ευχαριστώ θερμά τον υποψήφιο Διδάκτορα Νομικής και υπότροφο του ΙΚΥ, κ. Γ. Ζώη για τη συνδρομή του στη συγκριτική και ιστορική έρευνα.

¹ Στο κείμενο αυτό χρησιμοποιούμε τον όρο «Βουλή» με διπλή έννοια που περιλαμβάνει τόσο το σύστημα του ενός όσο και το σύστημα των δύο αντιπροσωπευτικών σωμάτων (δικαμεραλισμός).

² Στη θεωρία γίνεται λόγος είτε για σύστημα δύο σταδίων (ή φάσεων) είτε τριών σταδίων (ή φάσεων). Βλ. *Eu. Βενιζέλου*, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 215, *Κ. Μαυριά*, Η δυνατότητα αναθεώρησης των παρ. 2 - 6 του άρθρου 110 του Συντάγματος προς τον σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης, σε: Δίκαιο και Πολιτική, τεύχ. 13 - 14, 1987, σ. 214. Για το σύστημα αυτό εν γένει βλ. *G. De Vergottini*, Referendum e revisione costituzionale: una analisi comparativa, σε: *Giurisprudenza costituzionale*, 1994, σ. 1392. Με αναφορά ιδίως στον θεσμό των ενδιάμεσων εκλογών βλ. *V. Piorgigli*, Revisione costituzionale e partecipazione popolare: uno sguardo comparato, σε: *Federalismi.it*, 2/2016, η οποία αξιοποιεί το υλικό που περιλαμβάνεται στο συλλογικό έργο υπό την επιμέλεια του *X. Contiades*, *Engineering Constitutional Change. A Comparative Perspective on Europe Canada and the USA*, London and New York, 2013, το οποίο συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη της συγκριτικής έρευνας του θεσμού της αναθεώρησης του Συντάγματος. Μία σε βάθος συγκριτική έρευνα του συστήματος αυτού επιχειρήθηκε από τους *José Américo Alonso/José Joaquín Jerez Calderón*, *El procedimiento de revisión constitucional en dos legislaturas: un análisis comparado e histórico*, σε: *Revista Española de Derecho Constitucional*, τεύχ. 76, 2006, σ. 179 - 200. Οι δύο ισπανοί συγγραφείς αναφέρονται και στο άρθρο 110 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, όχι όμως και στο άρθρο 108 των ελληνικών Συνταγμάτων του 1911 και 1952.

³ Βλ. *Ch. Behrendt*, The process of constitutional amendment in Belgium, σε: *X. Contiades* (επιμ.), *Engineering Constitutional Change*, ό.π., σ. 35. Κατά την αναθεώρηση του 2012 υπήρξε μια προσωρινή τροποποίηση του άρθρου 195, προκειμένου να καταστεί δυνατή, χωρίς την παρεμβολή γενικών πολιτικών εκλογών, η τροποποίηση συνταγματικών διατάξεων που δεν είχαν προταθεί προς αναθεώρηση από την προηγούμενη Βουλή. Στην ουσία επρόκειτο για μια «διάτρηση του Συντάγματος» με την έννοια που έδωσε στον όρο αυτόν ο *Carl Schmitt* (*Verfassungsdurchbrechung*). Με το ζήτημα ασχολήθηκε η Επιτροπή της Βενετίας, η οποία εξέφρασε τη γνώμη ότι αυτή η προσωρινή «απλοποίηση» του διαδικαστικού σχήματος του άρθρου 195 δεν έρχεται σε αντίθεση προς το βελγικό Σύνταγμα (15 - 16 Ιουνίου 2012).

⁴ Βλ. *H. Krunke*, Formal and informal methods of constitutional change in Denmark, σε: *X. Contiades* (επιμ.), *Engineering Constitutional Change*, ό.π., σ. 73 επ..

⁵ Βλ. *T. Ojanen*, Constitutional amendment in Finland, σε: *X. Contiades* (επιμ.), *Engineering Constitutional Change*, ό.π., σ. 93 επ..

⁶ Βλ. *L.-G. Malberg*, Constitutional amendment in Sweden, σε: *X. Contiades* (επιμ.), *Engineering Constitutional Change*, ό.π., σ. 325 επ..

⁷ Βλ. *W. J. M. Voermans*, The constitutional revision process in the Netherlands: Sensible security valve or cause of constitutional paralysis, σε: *X. Contiades* (επιμ.), *Engineering Constitutional Change*, ό.π., σ. 257 επ..

⁸ Βλ. *E. Smith*, Mode d'amendement et stabilité d'une Constitution de 1814, La Norvège, σε: *G. Amato/G. Braibant/Ev. Venizelos*, *The Constitutional Revision in*

Σύνταγμα του Λουξεμβούργου (άρθρο 114), μέχρι την αναθεώρησή του το 2003. Ήδη το άρθρο 114 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου προβλέπει να αποφασίζει μία Βουλή την αναθεώρηση και να την πραγματοποιεί η ίδια⁹.

Το ίδιο σύστημα είχε επίσης υιοθετηθεί από το δημοκρατικό ισπανικό Σύνταγμα του 1931 (άρθρο 125)¹⁰, σχεδόν κατ' απομίμηση του βελγικού Συντάγματος του 1831, καθώς και από το ελληνικό Σύνταγμα του 1911 και του 1952¹¹. Το σύστημα αυτό έλκυσε την προσοχή και της ιταλικής Συντακτικής Συνέλευσης του 1946, αλλά τελικά απορρίφθηκε ως ιδιαίτερα δύσχρηστο¹².

2. Το κατ' εξοχήν «βελγικό στοιχείο» του συστήματος αυτού είναι η αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής, δηλαδή εκείνης που αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την αναθεώρηση, αμέσως μετά την οριστική απόφασή της για τη διενέργειά της. Αυτόματη διάλυση προβλέπει και το Σύνταγμα της Δανίας καθώς και το Σύνταγμα της Ολλανδίας (μόνο για την Κάτω Βουλή). Το βελγικό πρότυπο υιοθετούσε και το άρθρο 114 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου πριν την αναθεώρησή του. Αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής προέβλεπε επίσης το ισπανικό Σύνταγμα του 1931 καθώς και το ελληνικό Σύνταγμα του 1911.

Ωστόσο, τα περισσότερα από τα Συντάγματα που υιοθετούν το αναθεωρητικό αυτό σύστημα, προβλέπουν κανονική ή πρόωπη διάλυση της πρώτης Βουλής, σύμφωνα με τις οικείες συνταγματικές διατάξεις, αλλά ανεξάρτητα από την απόφασή της για την έναρξη της αναθεωρητικής διαδικασίας (πρβλ. το άρθρο 108 του ελληνικού Συντάγματος του 1952).

3. Σε όλα τα Συντάγματα που καθιερώνουν σύστημα αναθεώρησης από δύο διαδοχικές Βουλές, τίθεται αναπόφευκτα το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των δύο αυτών Βουλών, όσον αφορά τις αναθεωρητικές αρμοδιότητές τους. Από την ίδια τη λογική του συστήματος αυτού προκύπτει δέσμευση της δεύτερης Βουλής από την απόφαση της πρώτης Βουλής για τις διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν, αφού ο προσδιορισμός των διατάξεων αυτών αποτελεί το νομικό θεμέλιο της πραγματοποίησης της αναθεώρησης, το οποίο δεν μπορεί να μεταβληθεί από τη δεύτερη Βουλή¹³.

Από εκεί και πέρα, είναι ζήτημα επιλογής του συγκεκριμένου συνταγματικού νομοθέτη, αν η αναθεωρητική αρμοδιότητα της πρώτης Βουλής θα περιορισθεί στην εξακρίβωση της ανάγκης της αναθεώρησης και στον προσδιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων, ή θα επεκταθεί και στην οριστική διαμόρφωση του νέου περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων, υπό την αίρεση της αποδοχής των προτεινόμενων μεταβολών από τη δεύτερη Βουλή. Ορισμένα

Today's Europe, London 2002, σ. 110 επ..

⁹ Βλ. J. Gerkrath, Constitutional amendment in Luxembourg, σε: X. Contiades (επιμ.), Engineering Constitutional Change, ό.π., σ. 229 επ..

¹⁰ Βλ. M. Contreras /Jose Ramon Montero, Una Constitucion Fragil: revisionismo y reforma constitucional en la II Republica Española, σε: Revista de Derecho Politico, τεύχ. 12, 1981 - 1982, σ. 23 επ..

¹¹ Βλ. αντιστοίχως, N. N. Σαρίπολου, Ελληνικών Συνταγματικών Δίκαιον, Τόμος Α', 1915, επανέκδοση Αθήνα - Κομοτηνή 1987, σ. 111 επ. και Η. Κυριακόπουλου, Η αναθεώρησης του Συντάγματος, Αρμ 1962, σ. 49 επ., Κ. Γεωργόπουλου, Η πράξις περί αναθεωρήσεως κατά το άρθρο 108 § 3 του Συντάγματος, (1963), σε: του ιδίου, Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, Αθήναι 1965, σ. 215 επ., Αρ. Μάνεση, Η αναθεώρησης του Συντάγματος (1966), σε: του ιδίου, Συνταγματική Θεωρία και Πράξις, Ι, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 1980, σ. 118 επ..

¹² Βλ. L. Pesole, Il procedimento di revisione costituzionale nei lavori dell'Assemblea costituente, Costituzionalismo.it, 2/2016.

¹³ Βλ. Η. Κυριακόπουλου, Η αναθεώρησης, ό.π., σ. 76 - 77.

Συντάγματα περιορίζουν την αναθεωρητική αρμοδιότητα της πρώτης Βουλής στη διαπίστωση της ανάγκης της αναθεώρησης ορισμένων διατάξεων, με χαρακτηριστικές και πανομοιότυπες διατυπώσεις (βλ. άρθρο 195 του Συντάγματος του Βελγίου, άρθρο 114 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου στην αρχική του εκδοχή, άρθρο 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931, άρθρο 108 των ελληνικών Συνταγμάτων του 1911 και 1952)¹⁴, χωρίς να θεσπίζουν περιορισμό στην αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής, όσον αφορά τη διαμόρφωση του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων (βλ. αντιστοίχως τα προαναφερθέντα άρθρα των Συνταγμάτων αυτών)¹⁵. Υπό το καθεστώς των Συνταγμάτων αυτών υπάρχει δέσμευση της δεύτερης Βουλής μόνον ως προς το αντικείμενο αλλά όχι και ως προς το περιεχόμενο της αναθεώρησης¹⁶. Μάλιστα, ακόμη και στην περίπτωση που η απόφαση της πρώτης Βουλής υποδεικνύει την κατεύθυνση των μεταβολών ή προσδιορίζει πλήρως το περιεχόμενό τους, διατηρείται ακέραιο το δικαίωμα της δεύτερης Βουλής να προσδιορίσει το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων¹⁷. Στη βάση του συστήματος αυτού βρίσκεται η παραδοχή ότι η *εκπνεύσασα Βουλή δεν μπορεί να περιορίσει τη δυνατότητα του εκλογικού σώματος να εκφράσει με την ψήφο του υπέρ του ενός ή του άλλου κόμματος τη βούλησή του για το νέο περιεχόμενο του Συντάγματος*¹⁸.

Άλλα Συντάγματα προβλέπουν την έγκριση από την πρώτη Βουλή μιας οριστικής κατά το

¹⁴ Κατά το άρθρο 195 (πρώην 131) του Συντάγματος του Βελγίου «Le pouvoir législatif a le droit de déclarer qu'il y a lieu à la révision de telle disposition constitutionnelle qu'il désigne.» Παρομοίως, το άρθρο 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931 όριζε ότι «La Constitución podrá ser reformada: a) A propuesta del Gobierno· b) A propuesta de la cuarta parte de los miembros del Parlamento. En cualquiera de esos casos, la propuesta señalará concretamente el artículo o los artículos que hayan de suprimirse reformarse o adicionarse· ... Accordada ... la necesidad de la reforma, quedará automáticamente disuelto el Congreso...». Πρβλ. και το άρθρο 108 του ελληνικού Συντάγματος του 1911: «Μετά δεκαετίαν από της ισχύος της διατάξεως ταύτης επιτρέπεται αναθεώρησις των μη θεμελιωδών διατάξεων... οσάκις η Βουλή δια των δύο τρίτων του όλου αριθμού των μελών αυτής ζητήση ταύτην δι' ίδιας πράξεως, οριζούσης ειδικώς τας αναθεωρητέας διατάξεις...». Με εξαίρεση τον χρονικό περιορισμό, το ίδιο ακριβώς όριζε και το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952. Στα Συντάγματα αυτά ο περιορισμός της αναθεωρητικής αρμοδιότητας της πρώτης Βουλής στη διαπίστωση της ανάγκης της αναθεώρησης και στον προσδιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων γεννά συγχρόνως την αρνητική της υποχρέωση να μην προσδιορίσει θετικώς το περιεχόμενο των διατάξεων αυτών. Βλ. *José Américo Alonso/José Joaquín/Jerez Calderón*, El procedimiento de revisión, ό.π., σ. 182 - 183, με αναφορά, μεταξύ άλλων, και στο άρθρο 110 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος.

¹⁵ Κατά το άρθρο 195 (πρώην 131) του Συντάγματος του Βελγίου, «[Les nouvelles chambres] statuent de commun accord avec le roi sur les points soumis à la révision». Το άρθρο 125 του ισπανικού Συντάγματος, με μεγαλύτερη έμφαση, όριζε ότι «La Cámara así elegida» (μετά τις παρεμβαλλόμενες γενικές πολιτικές εκλογές), «en funciones de Asamblea Constituyente, decidirá sobre la reforma propuesta, y actuará luego como Cortes ordinarias». Το άρθρο 125 δεν ακριβολογούσε χαρακτηρίζοντας τη νεοεκλεγείσα Βουλή «Asamblea Constituyente», αλλά απλώς ήθελε να τονίσει ότι η εξουσία της αναθεώρησης –ως δευτερογενής συντακτική εξουσία– ανήκε πρωτίστως σε αυτήν. Πρβλ. *Nicolás Pérez Serrano*, La Constitución Española (9 Diciembre 1931), 1932, σ. 336. Στο άρθρο 108 των ελληνικών Συνταγμάτων του 1911 και 1952 γινόταν λόγος για απόφαση της δεύτερης Βουλής «επί των αναθεωρητέων διατάξεων», χωρίς κανέναν άλλο περιορισμό στην έκφραση της θέλησής της.

¹⁶ Βλ. *José Américo Alonso/José Joaquín/Jerez Calderón*, El procedimiento de revisión, ό.π., σ. 186.

¹⁷ Βλ. *M. Uyttendaele*, Précis de Droit Constitutionnel belge, Bruxelles, 2001, σ. 92 (για το άρθρο 195 του βελγικού Συντάγματος), καθώς και *Κ. Γεωργόπουλου*, Η πράξις περί αναθεωρήσεως, ό.π., σ. 229, υποσημ. 32 (για το άρθρο 108 του ελληνικού Συντάγματος του 1952). Στην περίπτωση προσθήκης τελείως νέας διάταξης, θα υπάρχει κατ' ανάγκην προσδιορισμός σε γενικές γραμμές τουλάχιστον του περιεχομένου της από την πρώτη Βουλή. Αλλά και στην περίπτωση αυτήν η δεύτερη Βουλή μπορεί να διαμορφώσει ελεύθερα το κείμενο της νέας διάταξης, δεσμευόμενη μόνο από το αντικείμενό της. Βλ. *M. Uyttendaele*, Précis de droit constitutionnel, ό.π. και *Κ. Γεωργόπουλου*, Η πράξις περί αναθεωρήσεως, ό.π., σ. 231.

¹⁸ Βλ. την αυθεντική επεξήγηση του άρθρου 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931 από τον διάσημο ισπανό συνταγματολόγο *-Adolfo Posada*, La Nouvelle constitution espagnole, Paris, 1932, σ. 229 - 230, στην οποία αναφέρονται οι Manuel Contreras και Jose Ramon Montero, σε: Una Constitución Frágil, ό.π., σ. 32. Ο *Posada* άσκησε μεγάλη επιρροή στην κατάρτιση του ισπανικού Συντάγματος του 1931 και στο εξωτερικό θεωρήθηκε ως ο «πατέρας» του Συντάγματος αυτού (βλ. *Κ. von Beyme*, Συντακτική εξουσία του λαού, μετάφραση Α. Θ. Θεοδωρίδης, πρόλογος Δ. Κυριαζή-Γουβέλη, Αθήνα 1987, σ. 34 - 35). Πρβλ. με αναφορά στο άρθρο 110 §§ 2-4 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος την αντίστοιχη τοποθέτηση του *Αρ. Μάνεση*, «των οικίων ημών εμπιπραμένων...» (1993), σε: του *ιδίου*, Συνταγματική Θεωρία και Πράξις, ΙΙ, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2007, σ. 487 - 488 και τον σχολιασμό της από τον *Απ. Παπατόλια*, Συνταγματικές επιχειρηματολογίες για την συνταγματική αναθεώρηση, Αθήνα - Κομοτηνή 1999, σ. 53 - 54.

ουσιαστικό περιεχόμενό της πρότασης αναθεώρησης και συγχρόνως περιορίζουν ρητά την αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής στην αποδοχή της πρότασης αυτής, άνευ μεταβολών, ή στην απόρριψή της (βλ. άρθρο 88 του Συντάγματος της Δανίας, άρθρο 137 του Συντάγματος της Ολλανδίας, άρθρο 165 του Συντάγματος της Εσθονίας, άρθρο 15 του κεφαλαίου VIII του Συντάγματος της Σουηδίας, άρθρο 73 του Συντάγματος της Φινλανδίας, άρθρο 112 του Συντάγματος της Νορβηγίας, νυν άρθρο 121)¹⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα Συντάγματα αυτά δεν γίνεται λόγος ούτε για διαπίστωση της ανάγκης της αναθεώρησης ούτε για προσδιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων από την πρώτη Βουλή, αλλά για πρόταση αναθεώρησης, που πρέπει να περιλαμβάνει το μελλοντικό κείμενο των αναθεωρητέων διατάξεων, το οποίο η επόμενη Βουλή δεν μπορεί να το τροποποιήσει, αλλά απλώς να το αποδεχθεί αυτούσιο ή να το απορρίψει. Το μόνο από τα Συντάγματα αυτά που δεν θεσπίζει ρητά απαγόρευση τροποποίησης της πρότασης αναθεώρησης της πρώτης Βουλής από τη δεύτερη Βουλή, είναι το Σύνταγμα της Νορβηγίας, αλλά από το άρθρο 112 του Συντάγματος αυτού (ήδη άρθρο 121), που προβλέπει κατάθεση σχεδίου αναθεώρησης στην πρώτη Βουλή, χωρίς ψηφοφορία, και αποδοχή ή απόρριψή του από τη δεύτερη Βουλή, προκύπτει αναμφιβόλως ότι η δεύτερη Βουλή δεν έχει δικαίωμα επαναδιαμόρφωσης του προταθέντος σχεδίου αναθεώρησης²⁰.

Πρόκειται λοιπόν για δύο διαφορετικά υπο-συστήματα αναθεώρησης στο πλαίσιο του συστήματος αναθεώρησης από δύο διαδοχικές Βουλές, καθένα από τα οποία δίνει το βάρος σε μία από τις δύο Βουλές, είτε στην δεύτερη Βουλή, όπως το βελγικό Σύνταγμα, το ισπανικό Σύνταγμα του 1931 και τα ελληνικά Συντάγματα του 1911 και 1952, είτε στην πρώτη Βουλή όπως το νορβηγικό Σύνταγμα, το δανέζικο Σύνταγμα, το ολλανδικό Σύνταγμα κ.λπ.²¹. Η επιλογή μεταξύ του ενός ή του άλλου αποτέλεσε αντικείμενο μιας ενδιαφέρουσας συζήτησης στην ιταλική Συντακτική Συνέλευση του 1946. Ο εισηγητής επί του θέματος της αναθεώρησης του Συντάγματος σοσιαλιστής βουλευτής Paolo Rossi, ο οποίος διετέλεσε και Πρόεδρος του ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (1975 - 1978), πρότεινε την υιοθέτηση του συστήματος των δύο διαδοχικών Βουλών, με αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής, κατά το πρότυπο του βελγικού Συντάγματος του 1831 και του ισπανικού Συντάγματος του 1931, αλλά χωρίς δικαίωμα επανεξέτασης των περιεχομένων της πρότασης αναθεώρησης της πρώτης Βουλής από τη δεύτερη Βουλή, εάν αυτή προχωρούσε στην αναθεώρηση²². Αντιθέτως, ο χριστιανοδημοκράτης βουλευτής Costantino Mortati, επιφανής συνταγματολόγος με ειδικό βάρος στην κατάρτιση του

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά το άρθρο 88 του Συντάγματος της Δανίας (σε αγγλική μετάφραση): «When the Folketing passes a Bill for the purposes of a new constitutional provision, and the Government wishes to proceed with the matter, writs shall be issued for the election of Members of a new Folketing. If the Bill is passed unamended by the Folketing assembling after the election, the Bill shall within six months after its final passing be submitted to the Electors for approval or rejection by direct voting. Rules for this voting shall be laid down by Statute. If a majority of the persons taking part in the voting, and at least 40 per centum of the Electorate has voted in favor of the Bill as passed by the Folketing, and if the Bill receives the Royal Assent it shall form an integral part of the Constitution Act» και το άρθρο 165 του Συντάγματος της Εσθονίας (σε αγγλική μετάφραση): «In order to amend the Constitution by two successive memberships of the Riigikogu a bill to amend the Constitution must be supported by a majority of the membership of the Riigikogu. If the bill to amend the Constitution while receives the support of the majority of the preceding membership of the Riigikogu is passed by the succeeding Riigikogu, unamended, on its first reading and with a three-fifths majority, then the Constitution Amendment Act is passed».

²⁰ Βλ. E. Smith, *Mode d'amendement*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 110 - 112.

²¹ Βλ. José Américo Alonso/José Joaquín/Jerez Calderón, *El procedimiento de revisión*, ό.π., σ. 196 επ..

²² Συνοπτικά Πρακτικά, *Assemblea Costituente, Commissione per la Costituzione, Seconda Sottocommissione, Prima Sezione*, 15 Ιανουαρίου 1947, σ. 132.

Συντάγματος, ο οποίος διετέλεσε και δικαστής στο ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο κατά την περίοδο 1960 - 1972, εξέφρασε την άποψη ότι αν υιοθετείτο το σύστημα των δύο διαδοχικών Βουλών, θα έπρεπε να διατηρηθεί το δικαίωμα επανεξέτασης από τη δεύτερη Βουλή, όπως ακριβώς ίσχυε υπό το βελγικό και ισπανικό Σύνταγμα, διότι με τον τρόπο αυτόν θα αποκτούσε μεγαλύτερη πολιτική αξία η παρέμβαση του εκλογικού σώματος στην αναθεωρητική διαδικασία²³. Τελικά, η ιταλική Συντακτική Συνέλευση απέρριψε και τη μία και την άλλη εκδοχή και υιοθέτησε ένα διαφορετικό αναθεωρητικό σύστημα (άρθρο 138 Συντ.)²⁴. Ωστόσο, η συζήτηση αυτή έδειξε ότι η τυχόν οριοθέτηση της αρμοδιότητας της δεύτερης Βουλής, όσον αφορά το περιεχόμενο της αναθεώρησης, δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας ερμηνευτικής κατασκευής, αλλά θα πρέπει να προκύπτει ρητά από το συνταγματικό κείμενο.

4. Η αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής μετά την απόφασή της για τη διενέργεια της αναθεώρησης δεν συναρτάται κατ' ανάγκην με την έκταση της αναθεωρητικής αρμοδιότητας της δεύτερης Βουλής. Έτσι, η αυτόματη διάλυση μπορεί να συνυπάρχει με περιορισμό της αναθεωρητικής αρμοδιότητας της δεύτερης Βουλής μόνο στην επικύρωση ή απόρριψη της προτεινόμενης αναθεώρησης (βλ. π.χ. άρθρο 88 του Συντάγματος της Δανίας), αλλά και με τη δυνατότητα της δεύτερης Βουλής να καθορίσει εξ υπαρχής το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων (βλ. άρθρο 108 του ελληνικού Συντάγματος του 1911)²⁵. Η αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής καθιστά απλώς δυσκολότερη την πραγματοποίηση της αναθεώρησης, αφού αποτελεί αντικίνητρο για την ανάληψη αναθεωρητικής πρωτοβουλίας²⁶.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το άρθρο 108 του ελληνικού Συντάγματος του 1952 κατήργησε την αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής, την οποία προέβλεπε το ταυτάριθμο άρθρο του Συντάγματος του 1911, ώστε εφεξής να διευκολύνεται η ανάληψη αναθεωρητικών πρωτοβουλιών, αλλά η μεταβολή αυτή δεν επηρέασε την κατανομή των αναθεωρητικών αρμοδιοτήτων μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης Βουλής, ούτε την ερμηνεία τους από τη θεωρία, η οποία έμεινε αμετακίνητη στη θέση ότι «ο καθορισμός του περιεχομένου των νέων ρυθμίσεων ανήκει αποκλειστικώς εις την νέαν Βουλήν, η οποία και μόνον είναι η Αναθεωρητική Βουλή» (Αρ. Μάνεσης)²⁷.

5. Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ αρμοδιοτήτων και απαιτούμενων πλειοψηφιών, η ποικιλία των κατ' ιδίαν ρυθμίσεων²⁸ δεν επιτρέπει έναν σαφή συσχετισμό. Έτσι, από τα Συντάγματα που δίνουν το βάρος στην πρώτη Βουλή, ορισμένα απαιτούν για την αναθεωρητική απόφαση της δεύτερης Βουλής συνήθη πλειοψηφία (π.χ. Σύνταγμα της Δανίας, Σύνταγμα της Νορβηγίας, Σύνταγμα της Σουηδίας), ενώ άλλα απαιτούν αυξημένη πλειοψηφία (π.χ. Σύνταγμα της

²³ Συνοπτικά Πρακτικά, Assemblée Costituente, ό.π., 16 Ιανουαρίου 1947, σ. 144 - 145.

²⁴ Βλ. *T. Groppi*, Constitutional revision in Italy: a marginal instrument for constitutional Change, σε: *X. Contiades* (επιμ.), Engineering Constitutional Change, ό.π., σ. 203 επ..

²⁵ Βλ. *N. N. Σαρίπολου*, Ελληνικών Συνταγματικών Δίκαιον, ό.π., σ. 111 επ..

²⁶ Στην περίπτωση αυτή με την απόφασή της για διενέργεια της αναθεώρησης η πρώτη Βουλή θα αποφάσιζε συγχρόνως και την αυτοδιάλυσή της, δηλαδή την «αυτοκτονία» της.

²⁷ Η αναθεώρησης, ό.π., σ. 153.

²⁸ Βλ. *José Américo Alonso/José/Joaquín/Jerez Calderón*, El procedimiento de revisión, ό.π., σ. 187.

Εσθονίας, Σύνταγμα της Φινλανδίας, Σύνταγμα της Ολλανδίας). Αντιστοίχως, από τα Συντάγματα που δίνουν το βάρος στη δεύτερη Βουλή, ορισμένα απαιτούν αυξημένη πλειοψηφία στην πρώτη Βουλή, αλλά αρκούνται στη συνήθη πλειοψηφία (π.χ. Σύνταγμα της Ισπανίας του 1931) ή στην απόλυτη πλειοψηφία (π.χ. το ελληνικό Σύνταγμα του 1952) στη δεύτερη Βουλή, ενώ άλλα απαιτούν αυξημένη πλειοψηφία στη δεύτερη Βουλή (π.χ. Σύνταγμα του Βελγίου, Σύνταγμα του Λουξεμβούργου πριν την αναθεώρηση του 2003).

II. Το αναθεωρητικό σύστημα του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, ειδικότερα όσον αφορά τη σχέση μεταξύ των δύο Βουλών

1. Το συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο αποτελεί, μεταξύ άλλων, και μια δυνατή πηγή της γραμματικής ερμηνείας του εθνικού Συντάγματος, όταν υπάρχει ταυτότητα ή ομοιότητα των συγκρινόμενων διατάξεων και πολιτιστική ομοιογένεια των συνταγματικών συστημάτων στα οποία αυτές ανήκουν²⁹. Αποτελεί έτσι μια χρήσιμη ένδειξη για την ερμηνεία του άρθρου 110 §§ 2-4 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος η ομοιότητα ορισμένων διατυπώσεων του με αντίστοιχες των άρθρων 195 του βελγικού Συντάγματος και 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931. «Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος», λέει το άρθρο 110 § 2 Συντ., «διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής», με την οποία «καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν». Ακριβώς το ίδιο λέει και το άρθρο 195 του βελγικού Συντάγματος: «Le pouvoir législatif fédéral a le droit de déclarer qu'il y a lieu à la révision de telle disposition constitutionnelle qu'il désigne». Όπως επίσης και το άρθρο 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931: «...la propuesta [de la reforma] Sênalará concretamente el artículo o los artículos que hayan de suprimirse, reformarse o adicionarse: seguirá los trámites de una ley y requerirá el voto, acorde con la reforma... Acordada en estos terminos la necesidad de la reforma...». Επί πλέον, ούτε στο άρθρο 110 §§ 3-4 του ελληνικού Συντάγματος, ούτε στο άρθρο 195 του βελγικού Συντάγματος, ούτε στο άρθρο 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931, τελεί υπό οποιονδήποτε περιορισμό η αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής να διαμορφώνει κατά τον τρόπο που επιθυμεί το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων, ενώ, όπως είδαμε, το αντίθετο ισχύει σε άλλα Συντάγματα, όπου η δεύτερη Βουλή καλείται να εγκρίνει ή να απορρίψει ένα ήδη διαμορφωμένο από την πρώτη Βουλή, νέο συνταγματικό κείμενο, χωρίς να μπορεί να επέμβει σε αυτό³⁰. Με τα δεδομένα αυτά, είναι εύλογο να υποθέσουμε, αν δεν υπάρχουν πιο ισχυρά αντεπιχειρήματα³¹, ότι το άρθρο 110 §§ 2-4 Συντ. στηρίζεται όπως ακριβώς και τα άρθρα 195 του βελγικού Συντάγματος και 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931, στη διάκριση μεταξύ κρίσης περί της ανάγκης της αναθεώρησης ορισμένων διατάξεων, η οποία ανήκει στην πρώτη Βουλή, και της απόφασης για τον τρόπο της αναθεώρησής τους, η οποία ανήκει στη δεύτερη Βουλή³².

²⁹ Βλ. G. De Vergottini, *Diritto costituzionale comparato*, Padova, 2013, σ. 47 - 48.

³⁰ Βλ. παραπάνω, I.3.

³¹ Στην περίπτωση αυτήν, μόνον η αποδεδειγμένα αντίθετη ιστορική πρόθεση του συνταγματικού νομοθέτη θα μπορούσε να προσφέρει ένα πιο ισχυρό αντίρροπο επιχειρήμα. Αλλά όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω (υπό II.2), η γενετική ερμηνεία του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ. συγκλίνει προς τη συγκριτική.

³² Πρβλ. José Amérigo Alonso/José Joaquín/Jerez Calderón, *El procedimiento de revision*, ό.π., σ. 182 - 183 και 185 - 186.

2. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η ιστορική ερμηνεία³³ του άρθρου 110 Συντ., αφού οι διατάξεις του από τις οποίες συνάγεται η φύση των αναθεωρητικών αρμοδιοτήτων των δύο Βουλών, ταυτίζονται ουσιαστικά με τις αντίστοιχες διατάξεις του άρθρου 108 των Συνταγμάτων του 1911 και 1952. Θυμίζουμε εδώ ότι το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1911 έλεγε ότι η Βουλή μπορεί να αποφασίσει τη διενέργεια αναθεώρησης του Συντάγματος «δι' ιδίας πράξεως, οριζούσης ειδικώς τας αναθεωρητέας διατάξεις», οπότε και «διαλυόταν αυτοδικαίως», συγκαλουμένης νέας Βουλής, που αποφάσιζε κατά την πρώτη σύνοδό της «επί των αναθεωρητέων διατάξεων». Το «νέο» άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952 κατήργησε την αυτόματη διάλυση της πρώτης Βουλής και άφησε अपαράλλακτα όλα τα άλλα (βλ. και παραπάνω, Ι.4). Ομόφωνη ήταν στη θεωρία η γνώμη, τόσο υπό το Σύνταγμα του 1911 όσο και υπό το Σύνταγμα του 1952, ότι, υπό το συγκεκριμένο αναθεωρητικό σύστημα η δεύτερη Βουλή αποφάσιζε κυριαρχικά επί του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων³⁴. Η μόνη αλλαγή που επέφερε το άρθρο 110 του Συντάγματος του 1975 ήταν η εισαγωγή της έννοιας «ανάγκη της αναθεώρησης» του Συντάγματος, στην οποία κατά μία άποψη «ενυπάρχει ή υφέρπει η συνταγματική αξίωση να αποφασίσει η πρώτη Βουλή και να προτείνει στη δεύτερη, όχι μόνον τις διατάξεις που χρήζουν αναθεωρήσεως αλλά και πώς ενδείκνυται να αναθεωρηθούν αυτές»³⁵. Ωστόσο, η έννοια της «ανάγκης της αναθεώρησης» είναι γνωστή στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο από ήδη το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864, στο οποίο η κρίση περί της «ανάγκης της αναθεώρησης» ταυτιζόταν με τον προσδιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων: «Η ανάγκη της αναθεωρήσεως θεωρείται βεβαία, εάν η Βουλή κατά δύο συνεχείς βουλευτικές περιόδους... ζητήσει την αναθεώρησιν δι' ιδίας πράξεως, οριζούσης τας αναθεωρητέας διατάξεις»³⁶. Ας σημειωθεί ότι υπό το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864, το οποίο καθιέρωνε σύστημα αναθεώρησης με τη σύμπραξη τριών διαδοχικών Βουλών, ήταν αναμφισβήτητο, ότι η τρίτη κατά σειρά Βουλή, ad hoc εκλεγόμενη και μάλιστα «Διπλή Βουλή», συγκείμενη δηλαδή από διπλάσιο αριθμό βουλευτών, ήταν η υπό στενή έννοια Αναθεωρητική Βουλή, και μπορούσε ελεύθερα να διαμορφώσει το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων³⁷.

Είτε από πεποίθηση είτε από αδράνεια ο συνταγματικός νομοθέτης του 1975 ακολούθησε την παράδοση. Όπως προκύπτει από τις προπαρασκευαστικές εργασίες του άρθρου 110 Συντ. και ιδίως από τις τοποθετήσεις των εισηγητών της πλειοψηφίας Κ. Τρικούπη και Δ. Παπαδόπουλου και του εισηγητή της μειοψηφίας Θ. Μαναβή, καμία σκέψη ή πρόθεση δεν

³³ Δηλαδή εκείνη που βασίζεται στην όμοια ρύθμιση του ίδιου θέματος στο προϊσχύσαν δίκαιο. Έτσι νοούμενη η ιστορική ερμηνεία διαφέρει από τη γενετική ερμηνεία που βασίζεται στη βούληση του συγκεκριμένου συνταγματικού νομοθέτη. Για τη διάκριση αυτή βλ. *F. Müller, Discours de la methode juridique*, Paris, 1998, σ. 265 - 266.

³⁴ Ν. Ν. Σαρίπολος (υπό το Σύνταγμα του 1911), Η. Κυριακόπουλος, Κ. Γεωργόπουλος, Αρ. Μάνεσης (υπό το Σύνταγμα του 1952). Βλ. την υποσημ. 11.

³⁵ Βλ. Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής (1993), σε: *του ιδίου*, Res Publica I, Το Κράτος Δικαίου. Οργάνωση και λειτουργία τους Συνταγματικού Κράτους, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2014, σ. 445. Βλ. και παρακάτω, ΙΙ.3, όπου αναφερόμαστε και σε άλλους συγγραφείς που συμμερίζονται την ίδια άποψη.

³⁶ Βλ. το κείμενο του άρθρου 107 του Συντάγματος του 1864 σε: *Η. Κυριακόπουλου*, Τα Συντάγματα της Ελλάδος, Αθήνα 1960, σ. 195.

³⁷ Βλ. *Ν. Ν. Σαρίπολου*, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, ό.π., σ. 117 - 118, υποσημ. 5.

υπήρξε για ανακατανομή των αναθεωρητικών αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο Βουλών³⁸. Ήταν λοιπόν απολύτως σαφές ότι «Η παράγραφος 3 του άρθρου 110 ταυτίζεται με ομοίαν του άρθρου 108 του Συντάγματος του 1952 και ορίζει ότι επί των αναθεωρητέων διατάξεων, δεν αποφασίζει η λαβούσα την απόφασιν περί αναθεωρήσεως Βουλή, αλλά η επομένη κατά την πρώτην σύνοδον αυτής, με πλειοψηφίαν απόλυτον του όλου αριθμού των μελών της. Ρυθμίζει δηλαδή, η διάταξις αυτή το δεύτερον στάδιο της αναθεωρήσεως, το οποίον συντελείται υπό της επομένης Βουλής, ήτις είναι η ενεργούσα την αναθεώρησιν» (Θ. Μαναβής)³⁹.

3. Αλλά ίσως θα ήταν αρκετή και μία αποκλειστικά γραμματική ερμηνεία του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ., χωρίς προσφυγή σε συγκριτικά, ιστορικά ή άλλα στοιχεία εκτός του κειμένου, για να καταλήξει ο ερμηνευτής στο ίδιο συμπέρασμα. Και τούτο, εν όψει ιδίως του άρθρου 110 § 2 Συντ. που ορίζει ότι «Η ανάγκη της αναθεώρησης διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής» στην οποία «καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν» και κατά μείζονα λόγο, εν όψει του άρθρου 110 §§ 3-4 Συντ. που ορίζει ότι η επόμενη Βουλή «αποφασίζει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις». Υπό τα δεδομένα αυτά, ήταν κατηγορηματική η κρίση ότι η δεύτερη Βουλή, «δεν δεσμεύεται από οποιαδήποτε απόφαση, υπόδειξη ή επιθυμία που έχει ενδεχομένως εκφράσει ως προς το περιεχόμενο ή την κατεύθυνση της αναθεώρησης η προηγούμενη Βουλή» (Αρ. Μάνεσης)⁴⁰. Ωστόσο, εφόσον υπάρχει πλέον και η *altera pars*⁴¹, η

³⁸ Βλ. τις αγορεύσεις τους σε: Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής επιτροπής, Συνεδρίαση της 27ης Φεβρουαρίου 1975, Αθήναι 1975, σ. 306 επ..

³⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων, ό.π., σ. 314.

⁴⁰ «Των οικίων ημών εμπιπραμένων...», ό.π., σ. 487. Εξίσου χαρακτηριστική και η διατύπωση του Γ. Κασμάτη: «[Η αναθεωρητική Βουλή] Μπορεί ... να αποφασίσει χωρίς δέσμευση οποιοδήποτε περιεχόμενο και οποιαδήποτε διατύπωση των νέων διατάξεων και προσθηκών, απορρίπτοντας ή μεταβάλλοντας κάθε τυχόν διατύπωση, στόχο ή σκοπό ή ratio που όρισε γι' αυτές η προηγούμενη Βουλή», στη μελέτη του: Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις, ΤοΣ 6/2000, σ. 999. Πρβλ. και Ε. *Spiliotopoulos*: «[La nouvelle Chambre] ...n'est pas liée par les propositions eventuelles de la Chambre précédente concernant les principes que devrait suivre la revision ou la teneur que devrait avoir le dispositions révisées», στην εισήγησή του, Révision de la Constitution et Justice Constitutionnelle, Grèce, Annuaire international de justice constitutionnelle, X, 1994 σ. 121. Σύμφωνα και ο Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, Αθήνα - Κομοτηνή 1994, σ. 218 - 219. Την ίδια άποψη συμμεριζόταν και ο Ν. Αλιβιζάτος, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός, Αθήνα 2001, σ. 163. Υπέρ της άποψης ότι ο καθορισμός της κατεύθυνσης της αναθεώρησης από την πρώτη Βουλή δεν δεσμεύει τη δεύτερη Βουλή είχε τοποθετηθεί και ο Ευ. Βενιζέλος, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 218. Κατά τη γνώμη του όμως η αναθεωρητική απόφαση της πρώτης Βουλής μπορεί και πρέπει να περιλαμβάνει και την κατεύθυνση της προτεινόμενης μεταβολής, όχι με σκοπό να δεσμεύσει τη δεύτερη Βουλή, αλλά για να τεθούν με σαφή και ορατό τρόπο ενώπιον του εκλογικού σώματος τα ερωτήματα για την κατεύθυνση της αναθεώρησης (*ibidem*). Όμως, η ενημέρωση του εκλογικού σώματος γίνεται μέσω των κομμάτων, όχι μέσω των πρακτικών της Βουλής, στα οποία θα πρέπει να προσφύγει ο εκλογέας για να ενημερωθεί για την αναθεωρητική απόφαση της πρώτης Βουλής, η οποία δεν δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ή με άλλον τρόπο. Πάντως, η συζήτηση για το εάν η αναθεωρητική πρόταση της πρώτης Βουλής πρέπει ή μπορεί να περιλαμβάνει και αιτιολογία, δεν έχει πρακτικό ενδιαφέρον, εφόσον γίνεται δεκτό ότι η δεύτερη Βουλή δεν δεσμεύεται από αυτήν. Βλ. Ευ. Βενιζέλου, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα - Κομοτηνή 2008, σ. 85, καθώς και του *ιδίου*, Δεσμεύεται η δεύτερη Βουλή από τις κατευθύνσεις της πρώτης στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, σε: <www.constitutionalism.gr>. Για το θέμα αυτό βλ. και παρακάτω, ΙΙ.4 και ΙΙ.5. Για τη σχέση μεταξύ των δύο Βουλών κατά το άρθρο 110 §§ 2-4 Συντ. πρβλ. Α. Μανιτάκη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2004, σ. 309 επ., ο οποίος, μετά από εκτενή ανάπτυξη, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από καθαρώς νομικής απόψεως δεν υφίσταται δέσμευση της δεύτερης Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της πρώτης. Βλ. και του *ιδίου*, Οι εξουσίες της Αναθεωρητικής Βουλής, σε: <www.constitutionalism.gr>. Πρβλ. επίσης Σπ. Βλαχόπουλου, Οι σχέσεις μεταξύ των δύο Βουλών στη συνταγματική αναθεώρηση, σε: <www.constitutionalism.gr> και Γ. Δελλή, Οι συνταγματικές αλλαγές και η επόμενη Βουλή, σε: <www.constitutionalism.gr>.

⁴¹ Πρώτος ο Π. Παραράς, το 1993, επιχείρησε την αντίκρουση της μέχρι τότε απολύτως κρατούσας άποψης, στη μελέτη του, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, σε: του *ιδίου*, Res Publica Ι, Το Κράτος Δικαίου, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2014, σ. 441 επ., όπου με αξιοπρόσεκτη επιχειρηματολογία υποστηρίζεται ότι η δεύτερη Βουλή δεν μπορεί να κινηθεί πέραν των ουσιαστικών κατευθύνσεων της πρώτης Βουλής. Η ίδια άποψη υποστηρίζεται με αποχρώσεις στη θεμελίωση και από άλλους συγγραφείς. Βλ. ενδεικτικά Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος: αποτέλεσμα σταθερού προσανατολισμού δύο διαδοχικών Βουλών, ΤοΣ, 1/1995, σ. 3 επ., Ξ. Κοντιάδη, Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, σε: Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 35 επ., αλλά με κάποιες επιφυλάξεις για τη δυνατότητα υποστήριξής της με βάση τα γραμματικά δεδομένα του άρθρου 110 §§ 3-4 Συντ. (πρβλ. του *ιδίου*, Η αναθεωρητική λειτουργία σήμερα και η αναθεώρηση της διαδικασίας αναθεώρησης, σε: Εφαρμογές ΔΔ, 1/2011, σ. 5), Φ. Βασιλόγιαννη/Β. Βουτσάκη, Προκαταρκτικά ζητήματα της αναθεώρησης του Συντάγματος, σε: Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), Αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σ. 3 επ., ιδίως σ. 13 επ., Κ. Χρυσόγονου, Συνταγματικό Δίκαιο, Δεύτερη

οποία διατείνεται ότι το άρθρο 110 §§ 2-4 Συντ. παρέχει και άλλες ευκαιρίες ερμηνείας, χρειάζεται μεγαλύτερη εμβάθυνση στο κείμενό του, ώστε να διερευνηθεί αν υπάρχουν πράγματι οι δυνατότητες αυτές.

Όπως είδαμε, αυτό που άλλαξε σε σχέση με το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952, ήταν η προσθήκη της φράσης: «Η ανάγκη της αναθεώρησης διαπιστώνεται...». Πάνω στη φράση αυτή αναπτύχθηκε μία επιχειρηματολογία⁴² περί δυνατότητας της πρώτης Βουλής να υποδεικνύει στη δεύτερη την κατεύθυνση ή ακόμη και το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων. Ωστόσο λαμβάνοντας υπόψη και τη χρήση της έννοιας «ανάγκη της αναθεώρησης» σε άλλα συνταγματικά κείμενα (άρθρο 107 του ελληνικού Συντάγματος του 1864, άρθρο 125 του ισπανικού Συντάγματος του 1931· πρβλ. και την κλασική φράση του βελγικού Συντάγματος «il y a lieu à la révision»), θα ήταν εξίσου υποστηρίξιμη η άποψη ότι η διαπίστωση της «ανάγκης της αναθεώρησης» απορρέει από την απόφαση για αναθεώρηση αυτής ή της άλλης συνταγματικής διάταξης⁴³. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν καθ' υπόθεση γινόταν δεκτό ότι η διαπίστωση της «ανάγκης της αναθεώρησης» στο άρθρο 110 § 1 Συντ., μπορεί να έχει ένα αυτοτελές νόημα, που συσχετίζεται με τον καθορισμό του ουσιαστικού περιεχομένου της αναθεώρησης, η εκδοχή αυτή θα βρισκόταν σε δυσαρμονία προς το άρθρο 110 § 3 (ή § 4) Συντ., το οποίο δεν θεσπίζει κανέναν ουσιαστικό περιορισμό στην αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής («... η επόμενη Βουλή... αποφασίζει... σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις»), εκτός εκείνου που προκύπτει από το άρθρο 110 § 1 Συντ. Από την άποψη αυτήν, το άρθρο 110 §§ 3-4 Συντ. έρχεται να διευκρινίσει το νόημα του άρθρου 110 § 2 Συντ., αν υποθεθεί ότι αυτό δεν είναι βέβαιο εξ υπαρχής⁴⁴. Πράγματι, στο σύστημα του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ., ο θεμελιώδης κανόνας, αυτός που δίδει τη φυσιογνωμία του ισχύοντος αναθεωρητικού συστήματος, είναι το άρθρο 110 §§ 3-4 Συντ.. Στο άρθρο αυτό κατοχυρώνεται η «ελευθερία της Αναθεωρητικής Βουλής» (Κ. Γεωργόπουλος)⁴⁵, συνιστάμενη στη δυνατότητά της να διαμορφώνει πρωτοτύπως το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων. Αναθεωρητική λειτουργία ασκεί βέβαια και η πρώτη Βουλή (άρθρο 110 § 2 Συντ.), αλλά προπαρασκευαστική και εν μέρει μόνο οριστική⁴⁶: χωρίς την αναθεωρητική της πρωτοβουλία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί η αναθεώρηση από τη δεύτερη Βουλή, η οποία επί πλέον δεσμεύεται από την πρόταση της πρώτης Βουλής για τις

αναθεωρημένη έκδοση, 2014, σ. 107 - 109. Πρβλ. και Λ. Παπδοπούλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Αθήνα 2015, σ. 193 επ.. Για μία συγκεφαλαίωση των σχετικών επιχειρημάτων βλ. Ξ. Κοντιάδη, Άρθρο 110, σε: Φ. Σπυρόπουλου/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλου/Γ. Γεραπετρίτη, Ερμ. Συντ., 2017, σ. 1769 - 1771. Μία νέα ώθηση στην άποψη αυτήν έδωσε ο Κ. Γιαννακόπουλος, με την πρόσφατη μελέτη του, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής, σε: <www.constitutionalism.gr>, 27.11.2018.

⁴² Βλ. Π. Παραρά, Οι περιωρισμένες εξουσίες, ό.π., σ. 447, Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σ. 7 - 9, Φ. Βασιλόγιαννη/Β. Βουτσάκη, Προκαταρκτικά ζητήματα, ό.π., σ. 14 - 15.

⁴³ Πρβλ. José Américo Alonso/José Joaquín/Jerez Calderón, El procedimiento de revision, ό.π., σ. 182 - 183.

⁴⁴ Εδώ πρόκειται για μία γραμματική – συστηματική ερμηνεία εντός του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ..

⁴⁵ Για την αρχή της «ελευθερίας της Αναθεωρητικής Βουλής» είχε κάνει λόγο και ο Κ. Γεωργόπουλος, υπό τα δεδομένα του άρθρου 108 του Συντάγματος του 1952, σε: Η πράξις περί αναθεωρήσεως, ό.π., σ. 229.

⁴⁶ Δανειζόμαστε την ορολογία αυτήν από τον Αλ. Σθώλο, Η αναθεώρησης του Συντάγματος, 1933, σ. 27 - 28, ο οποίος τη χρησιμοποιεί με αναφορά στο αναθεωρητικό σύστημα του Συντάγματος του 1927 (άρθρο 125), το οποίο προέβλεπε διαπίστωση της ανάγκης της αναθεώρησης συγκεκριμένων διατάξεων με ομοιόμορφη απόφαση της Βουλής και της Γερουσίας και διεξαγωγή της αναθεώρησης από τα δύο νομοθετικά σώματα από κοινού σε Εθνική συνέλευση.

διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν. Αλλά η οριστική απόφαση⁴⁷ ως προς το περιεχόμενο της αναθεώρησης ανήκει στη δεύτερη Βουλή, η οποία για τον λόγο αυτόν ονομάζεται Αναθεωρητική, χαρακτηρισμός που αποδίδεται παραδοσιακά μόνο σε αυτήν. Η ευρεία αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής επαυξάνει τη σημασία της λαϊκής παρέμβασης στην αναθεωρητική διαδικασία: δια των εκλογών που μεσολαβούν μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης Βουλής το εκλογικό σώμα έχει τη δυνατότητα να επαναπροσανατολίσει το περιεχόμενο της αναθεώρησης σύμφωνα με τις πολιτικές του προτιμήσεις⁴⁸. Συνεπώς, κάθε ουσιαστικός περιορισμός στην αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής αποτελεί στην ουσία περιορισμό των δυνατοτήτων του εκλογικού αποτελέσματος. Για τον λόγο αυτόν είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι αν ο συνταγματικός νομοθέτης ήθελε πράγματι να θεσπίσει έναν τέτοιο περιορισμό θα εξέφραζε ρητά τη βούλησή του αυτή. Από τη φύση της συγκεκριμένης διάταξης και του ρυθμιζόμενου από αυτήν θέματος, δεν υπάρχει εδώ έδαφος για καμία διασταλτική ερμηνεία.

4. Συναφώς, πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ της απόφασης διαπίστωσης της ανάγκης της αναθεώρησης, αφ' ενός, και της πρότασης αναθεώρησης (ή των προτάσεων αναθεώρησης) και της έκθεσης της Επιτροπής Αναθεώρησης, αφ' ετέρου. *Το πρώτο αυτό στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας δεν είναι ενιαίο.*

Η πρόταση αναθεώρησης θα πρέπει να είναι γραπτή, να προσδιορίζει τις αναθεωρητέες διατάξεις και να συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση (βλ. άρθρο 119 § 1 ΚτΒ). Στην αιτιολογική έκθεση θα πρέπει να αναφέρονται οι λόγοι που συνηγορούν υπέρ της ανάληψης της αναθεωρητικής πρωτοβουλίας και να υποδεικνύεται η κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να κινηθεί η αναθεώρηση των συγκεκριμένων διατάξεων. Αυτό είναι το συνταγματικώς αναγκαίο περιεχόμενο της πρότασης αναθεώρησης κατά το άρθρο 110 § 2 Συντ.⁴⁹, προκειμένου να μην γίνεται επιπόλαιη χρήση του αναθεωρητικού θεσμού και να υπάρχει μια βάση συζήτησης στην Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος του άρθρου 119 § 2 ΚτΒ. Δεν επιβάλλεται, αλλά ούτε απαγορεύεται, η τυχόν περαιτέρω εξειδίκευση της πρότασης αναθεώρησης, υπό τη μορφή συγκεκριμένων διατυπώσεων των προτεινόμενων προς αναθεώρηση διατάξεων⁵⁰. Ό,τι ισχύει για την πρόταση αναθεώρησης, ισχύει και για την έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, δηλαδή θα πρέπει και αυτή να καταλήγει σε πρόταση προς την Ολομέλεια (ομόφωνη ή κατά ευρεία πλειοψηφία ή κατά πλειοψηφία), στην οποία να προσδιορίζονται οι αναθεωρητέες διατάξεις, που μπορούν να είναι περισσότερες ή λιγότερες από τις αρχικώς προταθείσες, με υπόδειξη του περιεχομένου τους σε γενικές γραμμές ή και υπό τη μορφή συγκεκριμένων διατυπώσεων. Αντικείμενο της συζήτησης στην Ολομέλεια της Βουλής (άρθρο

⁴⁷ Βλ. Γ. Κασσιμάτη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σ. 999.

⁴⁸ Πρβλ. Α. Μανιτάκη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 312: «Έτσι, αν π.χ. η εκλεγείσα κοινοβουλευτική πλειοψηφία είχε ταχθεί ως μειοψηφία κατά τη συζήτηση στην προηγούμενη Βουλή και προεκλογικά εναντίον της πρότασης αναθεώρησης, νομιμοποιείται να την απορρίψει ή να καθορίσει διαφορετικό περιεχόμενο, εφόσον η δική της τροποποίηση συναντά την απαιτούμενη αναθεωρητική πλειοψηφία ή καταγράφοντας την ευρύτερη δυνατή αναθεωρητική συναίνεση...».

⁴⁹ Βλ. π.χ. την πρόταση αναθεώρησης του ΠΑΣΟΚ το 1997, σε: Γ. Σωτηρέλη/Θ. Ξηρού, Η αναθεώρηση του Συντάγματος (1993 - 2001), Αθήνα - Κομοτηνή 2001, σ. 61 επ..

⁵⁰ Βλ. αντιστοίχως την πρόταση αναθεώρησης της Νέας Δημοκρατίας το 1997, σε: Γ. Σωτηρέλη/Θ. Ξηρού, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σ. 84 επ..

119 § 5 ΚτΒ), είναι όλα τα θέματα της αναθεώρησης: εάν συντρέχουν λόγοι αναθεώρησης, ποιες διατάξεις πρέπει να αναθεωρηθούν, για ποιο λόγο και προς ποιο σκοπό, εάν πρέπει να αποσυρθούν ή να προστεθούν ορισμένες διατάξεις.

Η Βουλή, εφόσον κρίνει ότι πρέπει να γίνει αναθεώρηση, προσδιορίζει με την απόφασή της τις αναθεωρήσιμες διατάξεις μία προς μία και ανάλογα με την πλειοψηφία που σχηματίζεται για καθεμία από αυτές (151 ή 180) η επόμενη Βουλή πραγματοποιεί την αναθεώρηση με αντιστροφή των απαιτούμενων πλειοψηφιών (180 ή 151). Με τον προσδιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων η πρώτη Βουλή διαπιστώνει *eo ipso* και την «ανάγκη της αναθεώρησης» στην οποία αναφέρεται το άρθρο 110 § 2 Συντ.. Το άρθρο 119 § 6 ΚτΒ κάνει λόγο βέβαια για απόφαση της Βουλής «που διαπιστώνει την ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος και καθορίζει ειδικά τις αναθεωρητέες διατάξεις», αλλά νομίζουμε ότι *εδώ πρόκειται για μια ενιαία έννοια («εν δι' δυσίν»)*, όπως και στο άρθρο 110 § 2 Συντ..

Προς την ερμηνευτική αυτήν κατεύθυνση εναρμονίζεται και η συνταγματική πρακτική. *Ουδέποτε μέχρι σήμερα, ούτε στη Βουλή του 1981, ούτε στη Βουλή του 1996, ούτε στη Βουλή του 2004, υπήρξε αναθεωρητική απόφαση στην οποία περιλαμβανόταν υπόδειξη προς την επόμενη, Αναθεωρητική Βουλή, για το πώς θα έπρεπε να διαμορφωθούν οι προτεινόμενες προς αναθεώρηση διατάξεις*⁵¹.

Η μνεία στην αναθεωρητική απόφαση των προτεινόμενων προς αναθεώρηση διατάξεων χωρίς υπόδειξη της κατεύθυνσης της μεταβολής τους ή του περιεχομένου τους, δεν σημαίνει ότι η απόφαση αυτή είναι χωρίς αιτιολογία ή με ατελή αιτιολογία⁵². Οι βουλευτές κατά την ψηφοφορία γνωρίζουν ή πρέπει να γνωρίζουν, από την πρόταση αναθεώρησης ή τις προτάσεις αναθεώρησης, από τη συζήτηση στην Επιτροπή Αναθεώρησης και την έκθεση που αυτή υπέβαλε στην Ολομέλεια, από τη συζήτηση στην Ολομέλεια, και από τις σχετικές διεργασίες στις κοινοβουλευτικές τους ομάδες, το σκεπτικό κάθε κόμματος για την αναθεώρηση κάθε διάταξης, και κρίνουν αναλόγως αν θα ψηφίσουν «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ» (ή «ΠΑΡΩΝ») στη σχετική ψηφοφορία για κάθε διάταξη.

Σε κάθε περίπτωση, αν στην απόφαση για τη διενέργεια της αναθεώρησης περιλαμβάνεται οτιδήποτε πέραν του προσδιορισμού των αναθεωρητέων διατάξεων, δεν είναι δεσμευτικό για την επόμενη Βουλή. Και τούτο ισχύει τόσο στην περίπτωση κατά την οποία η απόφαση για τη διενέργεια της αναθεώρησης περιλαμβάνει και σχέδιο αναθεωρητέων διατάξεων, δηλαδή πλήρως διαμορφωμένο συνταγματικό κείμενο, όσο και στην περίπτωση κατά την οποία αρκείται στον προσδιορισμό της κατεύθυνσης του κειμένου των νέων διατάξεων⁵³.

5. Ο άμεσος ή έμμεσος προσδιορισμός του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων στην

⁵¹ Στη Βουλή του 1981 στο κείμενο της αναθεωρητικής απόφασης απαριθμούνταν οι αναθεωρητέες διατάξεις που αναφέρονταν στην αναθεωρητική πρόταση των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ χωρίς να περιλαμβάνεται στο κείμενο αυτό η κατεύθυνση της προτεινόμενης μεταβολής τους (βλ. τη Συνεδρίαση της 7.3.1985, υπό την προεδρία του Ι. Αλευρά). Το ίδιο συνέβη και στη Βουλή του 1996 όπου στο κείμενο της αναθεωρητικής απόφασης απαριθμούνταν οι αναθεωρητέες διατάξεις με τον τίτλο τους (π.χ. άρθρο 14 § 9, Διαφάνεια και πολυφωνία στα ΜΜΕ, άρθρο 54 § 1, Εκλογικό σύστημα, κ.λπ.), αλλά χωρίς περαιτέρω περιγραφή, έστω και συνθετική, του σκοπού ή των σκοπών στους οποίους θα έπρεπε να ανταποκρίνεται η αναθεώρησή τους (βλ. τη Συνεδρίαση της 24.6.1998, υπό την προεδρία του Απ. Κακλαμάνη). Στη Βουλή του 2004 στο κείμενο της αναθεωρητικής απόφασης απαριθμούνταν οι αναθεωρητέες διατάξεις χωρίς άλλον προσδιορισμό (βλ. τη Συνεδρίαση της 28.3.2007 υπό την προεδρία της Α. Μπενάκη-Ψαρούδα).

⁵² Έτσι, όμως, ο Κ. Γιαννακόπουλος, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής, ό.π..

⁵³ Πρβλ. υπό τα δεδομένα του άρθρου 108 του Συντάγματος του 1952, Κ. Γεωργόπουλου, Η πράξις περί αναθεωρήσεως, ό.π., σ. 229, υποσημ. 32 και υπό το άρθρο 110 του ισχύοντος Συντάγματος, τους συγγραφείς που μνημονεύονται στην υποσημείωση 40 της παρούσας μελέτης.

πρόταση αναθεώρησης (ή στις προτάσεις αναθεώρησης) και στην έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης ή καθ' υπέρβαση του άρθρου 110 § 2 Συντ. και στην απόφαση της Βουλής για την διενέργεια της αναθεώρησης, αποτελεί στην ουσία *μία εκδήλωση προθέσεων για το μελλοντικό περιεχόμενο του Συντάγματος, η οποία απευθύνεται στο εκλογικό σώμα*⁵⁴, το οποίο με την ψήφο του στις εκλογές που μεσολαβούν μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης Βουλής, θα αποφασίσει για τον συσχετισμό των πολιτικο-κοινοβουλευτικών δυνάμεων στη δεύτερη Βουλή, και με τον τρόπο αυτόν θα καθορίσει εμμέσως και το νέο περιεχόμενο του Συντάγματος. Η παρεμβολή του εκλογικού σώματος στην αναθεωρητική διαδικασία υπό το σύστημα των δύο διαδοχικών Βουλών ενίοτε χαρακτηρίζεται στη θεωρία ως «κατ' ουσίαν συνταγματικό δημοψήφισμα», αυτό όμως ισχύει κυρίως στην περίπτωση κατά την οποία η δεύτερη Βουλή μπορεί μόνο να εγκρίνει ή να απορρίψει ένα οριστικά διαμορφωμένο συνταγματικό κείμενο⁵⁵. Πάντως υπό το ισχύον στην Ελλάδα (ή στο Βέλγιο) αναθεωρητικό σύστημα, η λαϊκή παρέμβαση στην αναθεωρητική διαδικασία έχει μεγαλύτερη δυνατότητα πολιτικής επιρροής, σε σύγκριση με την αντίστοιχη υπό το σύστημα έγκρισης-απόρριψης σχεδίου αναθεωρητέων διατάξεων (π.χ. Δανία, Εσθονία, κ.λπ.), διότι οι προτεινόμενες προς αναθεώρηση διατάξεις μπορούν στη δεύτερη Βουλή να προσλάβουν οποιοδήποτε περιεχόμενο, ανάλογα με το εκλογικό αποτέλεσμα.

Είναι φανερό ότι η αρχή της ελεύθερης εντολής του βουλευτή (άρθρο 51 § 2 Συντ., άρθρο 60 § 1 Συντ.) ισχύει και στη δεύτερη Βουλή⁵⁶, αλλά προσαρμοσμένη στη συνταγματική πραγματικότητα της «δημοκρατίας των κομμάτων (άρθρα 1 και 29 § 1 Συντ.), δηλαδή νοούμενη ως «πολιτική εντολή-πλαίσιο» (Δ. Τσάτσος)⁵⁷, η οποία έχει ως παράμετρο το ουσιώδες περιεχόμενο του πολιτικού και προεκλογικού προγράμματος του κόμματος στο οποίο ανήκει και με το οποίο έχει εκλεγεί ο βουλευτής, και απέναντι στο οποίο υπέχει πολιτική ευθύνη. Συνήθως, βέβαια, δεν τίθεται ζήτημα κομματικής πειθαρχίας στην αναθεώρηση του Συντάγματος, σπανίως όμως παρατηρούνται στις σχετικές ψηφοφορίες ουσιώδεις αποκλίσεις από την επίσημη κομματική γραμμή, τουλάχιστον στα κρίσιμα θέματα. Από την άλλη πλευρά, το Σύνταγμα δεν μπορεί να υποχρεώσει τα πολιτικά κόμματα να εντάξουν στο προεκλογικό τους πρόγραμμα το ζήτημα της εκκρεμούσας συνταγματικής αναθεώρησης ούτε να υποχρεώσει τον πολίτη-εκλογέα να είναι ενημερωμένος για αυτήν ή να την εντάξει στα κριτήρια της ψήφου του. Όμως, αυτό που έχει σημασία από νομική άποψη είναι ότι το άρθρο 110 §§ 2-4 Συντ. θέλει να αποτελεί η αναθεώρηση του Συντάγματος ένα από τα κριτήρια της εκλογικής αναμέτρησης, ανεξάρτητα από το εάν αυτό συμβαίνει στην πραγματικότητα⁵⁸. Στην προοπτική αυτή, η λαϊκή

⁵⁴ Πρβλ. E. Spiliotopoulos, *Révision de la Constitution*, ό.π., σ. 121.

⁵⁵ Πρβλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής, ό.π.. Η επισήμανση αυτή είχε γίνει ήδη από τον Αρ. Μάνεση, Η αναθεώρησης του Συντάγματος, ό.π., σ. 150, υποσημ. 22. Ορθώς σημειώνει λουτόν ο Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Β', ό.π., σ. 91, ότι το άρθρο 110 § 3 Συντ. αποτελεί σαφή εκδήλωση της αντιπροσωπευτικής αρχής: «Η ουσιαστική και εγκριτική (ή απορριπτική) παρέμβαση του Εκλογικού Σώματος, στο στάδιο αυτό, αποτελεί βαρύνουσα ένδειξη υπέρ της αντιπροσωπευτικής φιλοσοφίας που διαχέει το Σύνταγμα».

⁵⁶ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής, ό.π..

⁵⁷ *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Β', ό.π., σ. 90.

⁵⁸ Εξάλλου, το συνταγματικό δίκαιο δεν μπορεί να δημιουργήσει πολιτικά γεγονότα, αλλά μόνο να ευνοήσει ή να δυσχεράνει την πραγματοποίησή τους [πρβλ. G. Ugo Rescigno, *Pluralismo politico, indirizzo politico, politica nazionale*, σε: G. Labriola (επιμ.), *Valori e principi del regime repubblicano*, 3, Bari, 2006, σ. 58 - 59]. Έτσι, για παράδειγμα, το άρθρο 32 §§ 3 - 4 Συντ., επιδιώκει αλλά δεν μπορεί να επιβάλει τη συναινετική εκλογή Προέδρου της

συμμετοχή στην αναθεωρητική διαδικασία, δια των παρεμβαλλόμενων εκλογών, καθίσταται «εν δυνάμει» μια από τις αποτελεσματικότερες εκδηλώσεις του δικαιώματος συμμετοχής στην πολιτική ζωή της Χώρας κατά το άρθρο 5 § 1 Συντ. και, κατά την ορθότερη άποψη, εντάσσεται στις βάσεις του δημοκρατικού και αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος κατά το άρθρο 110 § 1 Συντ. και επομένως δεν μπορεί να αναθεωρηθεί⁵⁹.

6. Όπως γίνεται τελικά δεκτό και από εκπροσώπους της «νέας» ερμηνείας του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ., οι διατυπώσεις του δεν ευνοούν την εκδοχή ότι η δεύτερη Βουλή δεσμεύεται από τις προθέσεις ή τις υποδείξεις της πρώτης, όσον αφορά το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων⁶⁰. Υποστηρίζεται, όμως, ότι η εκδοχή αυτή είναι πιο σύμφωνη προς το «πνεύμα» του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ., εν όψει της υιοθέτησης του συστήματος των δύο διαδοχικών Βουλών και της πρόβλεψης δύο ψηφοφοριών στην πρώτη Βουλή για τη λήψη της απόφασης για τη διενέργεια της αναθεώρησης. Κατά την άποψη αυτήν, «Αν η δεύτερη Βουλή θα μπορούσε να αποφασίζει για το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων τελείως αποδεσμευμένη από τις όποιες προτάσεις της πρώτης»⁶¹, τότε δεν θα χρειαζόταν μια τόσο πολύπλοκη διαδικασία. Ωστόσο, η απόφαση της πρώτης Βουλής, κατά το άρθρο 110 § 2 Συντ., αποτελεί συνθήκη *sine qua non* για τη συνέχιση και ολοκλήρωση της διαδικασίας της αναθεώρησης και οριοθετεί ταυτοχρόνως την έκταση του αναθεωρητικού έργου της δεύτερης Βουλής, έτσι ώστε να δικαιολογείται η πρόνοια του συνταγματικού νομοθέτη για τις δύο ψηφοφορίες⁶². Όσον αφορά το σύστημα των δύο διαδοχικών Βουλών, όπως ξέρουμε (βλ. Ι. 3), δεν έχει ως αναγκαίο γνώρισμά του τη σύμπτωση βουλήσεων των δύο Βουλών ως προς το περιεχόμενο της αναθεώρησης.

7. Υπέρ της «νέας» ερμηνείας του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ. προβάλλεται και ένα «επιχείρημα σκοπιμότητας»: ότι η δέσμευση της δεύτερης Βουλής από τις κατευθύνσεις της πρώτης, διευκολύνει τις αναθεωρητικές πρωτοβουλίες, ενώ αντιθέτως, η αποδέσμευσή της αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα γι' αυτές. Και τούτο διότι η «έντονη έμφαση που έχει δοθεί στις εξουσίες της δεύτερης Βουλής να ανασκευάζει τα πάντα, θα αποθαρρύνει κάθε μελλοντική Βουλή να ξεκινήσει διαδικασία αναθεωρήσεως [εκτός εάν]... η κοινοβουλευτική πλειοψηφία, που είχε τη σχετική πρωτοβουλία, θα θεωρεί βεβαία την εκλογική της νίκη και στις προσεχείς εκλογές»⁶³. Αν ίσχυε η υπόθεση αυτή, δεν θα είχε ασκηθεί υπό το ισχύον Σύνταγμα άλλη

Δημοκρατίας (βλ. Χ. Ανθόπουλου, Προεδρική εκλογή και συνταγματική ορθότητα, σε: *Ιφ. Καμτσίδου και άλλοι*, Η διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2010, σ. 124), όπως και το άρθρο 101Α § 2 Συντ. επιδιώκει αλλά δεν μπορεί να επιβάλει τη συνεργασία των πολιτικών δυνάμεων για τη συναινετική επιλογή των μελών των Ανεξάρτητων αρχών (βλ. Χ. Ανθόπουλου, Σύνταγμα, τηλεόραση και πλουραλισμός, ΔτΑ, 71/2017, σ. 119 - 120), χωρίς να υπάρχει ούτε ευθεία ούτε εκ πλάγιου παράβαση του Συντάγματος σε περίπτωση μη επίτευξης συμφωνίας (Χ. Ανθόπουλου, ό.π., σ. 120). Αντιστοίχως, το άρθρο 110 § 3 Συντ. επιδιώκει με τον θεσμό των παρεμβαλλόμενων βουλευτικών εκλογών, να καταστήσει το εκλογικό σώμα αποφασιστικό παράγοντα της αναθεωρητικής διαδικασίας. Πρβλ. Α. Μανιτάκη, Η λησμονημένη και άγνωστη αναθεώρηση, σε: *Ελευθεροτυπία*, 27.3.2000. Ακόμα λοιπόν κι αν «το εκλογικό σώμα δεν ψηφίζει με κριτήριο τις προγραμματικές δηλώσεις των κομμάτων για την αναθεώρηση» (έτσι ο Ξ. Κοντιάδης, Πώς γράφεται το Σύνταγμα, Αθήνα 2018, σ. 135), στο άρθρο 110 § 3 Συντ. υπολαμβάνεται ότι ψηφίζει με βάση και το κριτήριο αυτό.

⁵⁹ Βλ. Φ. Σπυρόπουλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2018, σ. 95.

⁶⁰ Βλ. Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σ. 7.

⁶¹ Βλ. Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες, ό.π., σ. 449.

⁶² Βλ. Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σ. 10.

⁶³ Βλ. Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες, ό.π., σ. 454.

αναθεωρητική πρωτοβουλία πλην εκείνης του 1985. Πράγματι, τότε υπήρχε μια ηγεμονική πολιτική δύναμη (το ΠΑΣΟΚ), που είχε εξασφαλίσει, με τη συνδρομή ενός μικρότερου αλλά ισχυρού εκείνη την εποχή κόμματος (του ΚΚΕ), την πλειοψηφία 180 βουλευτών στην πρώτη Βουλή, και προσδοκούσε βάσιμα ότι θα κέρδιζε και την απόλυτη πλειοψηφία στην επόμενη Βουλή, όπως και έγινε⁶⁴. Αλλά όπως έδειξε η κατοπινή εμπειρία, είναι πολιτικά δυνατή η ανάληψη αναθεωρητικών πρωτοβουλιών και χωρίς τη συνθήκη αυτήν, για παράδειγμα, όταν υπάρχει ευρεία συναίνεση και καλόπιστη συνεργασία μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων (τότε του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ), όπως συνέβη στην αναθεώρηση 1995-2001⁶⁵, ή όταν προσδίδεται στο αναθεωρητικό εγχείρημα έντονη ιδεολογικο-πολιτική φόρτιση, στοιχείο που χαρακτηρίζει την αναθεωρητική πρωτοβουλία του ΣΥΡΙΖΑ το 2018⁶⁶.

Σε κάθε περίπτωση, το «επιχείρημα σκοπιμότητας» μπορεί άνετα να αντιστραφεί κατά της «νέας» ερμηνείας. Διότι, αν η δεύτερη Βουλή δεσμευόταν από τις κατευθύνσεις της πρώτης, θα ήταν σίγουρα πιο εύκολη, ως λιγότερο ριψοκίνδυνη, η ανάληψη αναθεωρητικών πρωτοβουλιών, αλλά θα γινόταν πιο δύσκολη η πραγματοποίηση της αναθεώρησης, στην περίπτωση μεταβολής του συσχετισμού των πολιτικο-κοινοβουλευτικών δυνάμεων στη δεύτερη Βουλή. Έτσι αν η αναθεωρητική απόφαση της πρώτης Βουλής εξέφραζε τις επιθυμίες μόνο της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, η νέα κοινοβουλευτική πλειοψηφία στη δεύτερη Βουλή, δεν θα είχε κανένα λόγο να προβεί στην αναθεώρηση, αφού δεν θα μπορούσε να κινηθεί έξω από ένα συγκεκριμένο και ήδη δεδομένο πλαίσιο προσανατολισμού ή ενδεχομένως και από το κείμενο των νέων διατάξεων, αν υπήρχε τέτοιο. Στην περίπτωση αυτήν, το πιθανότερο θα ήταν να απορριφθεί η αναθεώρηση όλων των διατάξεων που περιλαμβάνονται στην αναθεωρητική πρόταση⁶⁷, ώστε να μην τύχει εφαρμογής ο χρονικός περιορισμός του άρθρου 110 § 6 Συντ.⁶⁸

⁶⁴ Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του 1981 με 48,06 % και 172 έδρες και τις εκλογές του 1985 με 45,82 % και 161 έδρες. Για τις εκλογές του 1985 βλ. *Γ. Μαυρή*, Οι εκλογές του 1985. Το απόγειο της εκλογικής-κοινωνικής πώλωσης και η πρώτη ηττά του ελληνικού νεοφιλελευθερισμού, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 25.7.2014. Για την αναθεωρητική πρωτοβουλία του 1985 βλ. *Κ. Μποτόπουλου*, Σοσιαλιστές και εξουσία. Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στη δεκαετία του '80, με πρόλογο Ν. Αλιβιζάτου, Αθήνα 1994, σ. 211 επ..

⁶⁵ Οι εκλογές του 2000 κρίθηκαν με διαφορά μόλις 72.400 ψήφων (ΠΑΣΟΚ 43,79 %, Νέα Δημοκρατία, 42,74 %). Για την «συνταγματική συμφωνία» που οδήγησε στην αναθεώρηση του 2001 βλ. *Ευ. Βενιζέλου*, Τα αναθεωρητικά κερταμένο, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 37 επ..

⁶⁶ Βλ. χαρακτηριστικά την τοποθέτηση του γενικού εισηγητή της πλειοψηφίας *Γ. Κατρούγκαλου*, στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, 14.11.2018, στην οποία η αναθεώρηση του Συντάγματος χαρακτηρίζεται ως «πεδίο μάχης» ενώ το στίγμα της αναθεωρητικής πρωτοβουλίας του ΣΥΡΙΖΑ εντοπίζεται στην «εμβάθυνση της δημοκρατίας και ανάσχεση του νεοφιλελευθερισμού» και στην «υπέρβαση του παλαιού πολιτικού συστήματος» (βλ. και το κείμενό του, Τα διλήμματα της συνταγματικής αναθεώρησης, σε: <katrougalos.gr>, 18.12.2018).

⁶⁷ Το άρθρο 110 § 3 Συντ. και ιδίως το άρθρο 119 § 8 του ΚτΒ το οποίο υποχρεώνει τον Πρόεδρο της Βουλής να συστήσει Επιτροπή Αναθεώρησης για την επεξεργασία του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων, δεν φαίνεται να αφήνουν περιθώρια για σιωπηρή απόρριψη της αναθεωρητικής απόφασης, με την παρέλευση άπρακτης της προθεσμίας που τάσσει το άρθρο 110 § 3 Συντ., δηλαδή εντός της πρώτης συνόδου της δεύτερης Βουλής. Μάλιστα, εν όψει του άρθρου 119 § 8 ΚτΒ, η αρνητική ψήφος της δεύτερης Βουλής θα πρέπει να αφορά μία προς μία κάθε αναθεωρητέα διάταξη. Υπό το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952, είχε υποστηριχθεί η γνώμη ότι είναι επιτρεπτή και η σιωπηρή απόρριψη (βλ. *Κ. Γεωργόπουλου*, Η πράξις περί αναθεωρήσεως, ό.π., σ. 229 υποσημ. 29), με την οποία διαφώνησε έντονα ο *Η. Κυριακόπουλος*, Η αναθεώρησις, ό.π., σ. 57 - 58, υποσημ. 53, ακολουθούμενος και από τον *Αρ. Μάνεση*, Η αναθεώρησις, ό.π., σ. 152, υποσημ. 26.

⁶⁸ Αντίθετα, η αποδοχή της αναθεώρησης έστω και μίας διάταξης, ενεργοποιεί τον χρονικό περιορισμό του άρθρου 110 § 6 Συντ., αφού στην περίπτωση αυτήν υπάρχει «περάτωση» της αναθεώρησης. Μου φαίνεται παρακινδυνευμένη η άποψη του *Π. Παραρά* ότι ο χρονικός περιορισμός του άρθρου 110 § 6 Συντ. αφορά μόνο τις διατάξεις που αναθεωρήθηκαν και όχι εκείνες που υπήρχαν στην αναθεωρητική πρόταση αλλά δεν αναθεωρήθηκαν ή δεν περιλαμβάνονταν στην αναθεωρητική πρόταση, άποψη μάλιστα την οποία ο ίδιος συσχετίζει με τη βασική του θέση ότι η δεύτερη Βουλή δεσμεύεται από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της πρώτης για τον τρόπο αναθεώρησης των διατάξεων που περιλαμβάνονται στην αναθεωρητική πρόταση (βλ. τον συνδυασμό των δύο αυτών θέσεων στο κείμενο του συγγραφέα, Δυνατή η ταχύτερη αναθεώρηση του άρθρου 16, Καθημερινή, 29.12.2018 και σε: <www.constitutionalism.gr>).

προκειμένου να καταστεί δυνατή η κίνηση νέας διαδικασίας αναθεώρησης με άγνωστη βέβαια προοπτική, αφού θα πρέπει να μεσολαβήσουν ξανά εκλογές κλπ.

8. Προβάλλεται επίσης, ως επιχείρημα κατά της παραδοσιακής ερμηνείας, ότι αυτή οδηγεί σε «ανορθολογικά» νομικά αποτελέσματα⁶⁹.

Κατά την άποψη αυτήν, «η αντίληψη σύμφωνα με την οποία το περιεχόμενο της αναθεώρησης καθορίζεται ελεύθερα από τη δεύτερη Βουλή, αναπαράγει μια πρόσληψη της αναθεωρητικής διαδικασίας ως πολιτικού στοιχήματος που προωθεί ανορθολογικές και ανειλικρινείς συμπεριφορές: από τη μία, ζητεί από τους πολιτικούς φορείς να ψηφίσουν στην πρώτη Βουλή μια πρόταση αναθεώρησης, ενώ δεν είναι σίγουροι ότι στην επόμενη Βουλή θα έχουν κοινοβουλευτική δύναμη να συγκαθορίσουν το περιεχόμενο αυτής της αναθεώρησης· από την άλλη, δίνει κίνητρο σε πολιτικούς φορείς που υπολογίζουν ότι θα αποκτήσουν τη σχετική δύναμη, να υφαρπάξουν τη συναίνεση άλλων πολιτικών φορέων στην πρώτη Βουλή, στοχεύοντας να καθορίσουν μόνοι τους το περιεχόμενο της αναθεώρησης στην επόμενη»⁷⁰. Εάν, όμως, μια πολιτική δύναμη φοβάται ότι θα ηττηθεί στις ενδιάμεσες εκλογές και μάλιστα σε τέτοια έκταση ώστε να μην μπορεί να επηρεάσει την έκβαση της αναθεώρησης, δεν έχει κανένα λόγο προφανώς να ανοίξει τη διαδικασία της αναθεώρησης⁷¹, εκτός εάν θεωρεί ότι η αναθεώρηση είναι θεσμικά εντελώς απαραίτητη, οπότε θα αναζητήσει και τη συναίνεση των άλλων πολιτικών δυνάμεων, ή εκτός εάν θέλει απλώς να χρησιμοποιήσει την αναθεώρηση ως «προεκλογικό επιχείρημα», χωρίς στην πραγματικότητα να ενδιαφέρεται γι' αυτήν, οπότε θα χρειασθεί αναγκαστικά τη συνδρομή της «νέας» ερμηνείας, για να μην πραγματοποιηθεί η αναθεώρηση προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν που θα επιθυμούσε, αν μπορούσε η ίδια να την αποφασίσει στη δεύτερη Βουλή. Ενώ αν μια πολιτική δύναμη θέλει να αξιοποιήσει επιτηδείως την παραδοσιακή ερμηνεία του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ. με σκοπό να πάρει «λευκή επιταγή» στην επόμενη Βουλή, όπου προσδοκά ότι θα έχει τον έλεγχο της αναθεώρησης, η πρόθεση αυτή μπορεί να εμποδισθεί αν κατά την ψηφοφορία στην πρώτη Βουλή οι προτάσεις για την αναθεώρηση του ίδιου άρθρου με διαφορετικό σκεπτικό τίθενται σε ξεχωριστές ψηφοφορίες⁷².

Υπάρχει βέβαια μία οριακή περίπτωση –αλλά μόνο μία– κατά την οποία το άρθρο 110 §§ 2-4 Συντ. μπορεί να παραγάγει έναν «ανορθολογικό» κανόνα: εάν έχει προταθεί η αναθεώρηση μιας διάταξης με την ψήφο 180 ή περισσοτέρων βουλευτών και με πολιτική συμφωνία ως προς την κατεύθυνση της μεταβολής, και έρθει στην επόμενη Βουλή μια πλειοψηφία 151 βουλευτών ή και περισσότερων που δεν φτάνουν όμως τους 180, που θα ανατρέψει πλήρως την κατεύθυνση προς την οποία είχε συμφωνηθεί στην πρώτη Βουλή να κινηθεί η αναθεώρηση της συγκεκριμένης διάταξης⁷³.

⁶⁹ Βλ. *Κ. Γιαννακόπουλου*, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής, σε: <www.constitutionalism.gr>, καθώς και του *ιδίου*, Η συνταγματική αναθεώρηση δεν είναι ένα πολιτικό στοίχημα, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2.1.2019. Ο *Ξ. Κοντιάδης*, Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα, Αθήνα 2015, σ. 150 επ. κάνει λόγο για «ανορθολογική διαρρύθμιση της αναθεωρητικής διαδικασίας», η οποία όμως μπορεί να διορθωθεί μόνο με αναθεώρηση του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ..

⁷⁰ Βλ. *Κ. Γιαννακόπουλου*, Η συνταγματική αναθεώρηση δεν είναι ένα πολιτικό στοίχημα, ό.π..

⁷¹ Βλ. *Χ. Ανθόπουλου*, Οι πολιτικές προϋποθέσεις της αναθεώρησης, *Έθνος*, 12.10.2016 και σε: <www.constitutionalism.gr>.

⁷² Βλ. *Σ. Κοσμίδη*, Μία «αχρείαστη» Συνταγματική Αναθεώρηση, Αθήνα - Κομοτηνή 2007, σ. 109 - 110.

⁷³ Κατά τους *Χ. Contiades* και *Ι. Tassopoulos*, Constitutional change in Greece, σε: *Χ. Contiades* (επιμ.), *Engineering Constitutional Change*, ό.π., σ. 162, το ενδεχόμενο αυτό αποτελεί «The most alarming feature» του ισχύοντος αναθεωρητικού συστήματος στην Ελλάδα.

Θεωρητικά, το άρθρο 110 §5 2-4 Συντ. δεν εμποδίζει ακόμη και μια τέτοια εξέλιξη. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι επιδέχεται μία διορθωτική ερμηνεία που θα διαφοροποιεί την εφαρμογή του, έστω μόνον στην περίπτωση αυτήν, ώστε η δεύτερη Βουλή να δεσμεύεται τυπικά από την ουσιαστική κατεύθυνση της πρώτης. Στην περίπτωση αυτήν, η μη εξάντληση των ορίων της αναθεωρητικής αρμοδιότητας της δεύτερης Βουλής, αποτελεί μία εκδήλωση εύλογου αυτοπεριορισμού της, έναν κανόνα «συνταγματικής ορθότητας» (*correttezza costituzionale*), που εμπεδώνει το *fair play* στη συνταγματική ζωή, και για τον λόγο αυτόν πρέπει να τηρείται, έστω και εάν δεν είναι νομικά υποχρεωτικός⁷⁴. Το γεγονός ότι ο κανόνας αυτός δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως θεμέλιο νομικών συνεπειών, δεν μειώνει την αποτελεσματικότητά του, αφού σε πολιτικό επίπεδο είναι πολύ δύσκολη η παραβίασή του.

9. Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των δύο Βουλών κατά το άρθρο 110 §5 2-4 Συντ. απασχόλησε και το ΑΕΔ, το οποίο στην απόφασή του υπ' αριθ. 11 του 2003⁷⁵ δέχθηκε ότι, στο πλαίσιο του ελέγχου συνταγματικότητας της αναθεώρησης, ερευνάται και το εάν υπήρξε από την Αναθεωρητική Βουλή υπέρβαση της κατεύθυνσης, την οποία έδωσε τυχόν προς αυτήν η πρώτη Βουλή, σχετικά με τον τρόπο αναθεώρησης ορισμένης διάταξης. Το ζήτημα αυτό ετέθη με αφορμή ισχυρισμό ενώπιον του ΑΕΔ, δικάζοντας ως Εκλογοδικείου, ότι η καθιέρωση του επαγγελματικού ασυμβιβάστου των βουλευτών στο αναθεωρημένο άρθρο 57 του Συντάγματος, υπερέβαινε το εύρος της εντολής που είχε δώσει η Βουλή του 1996 προς την Ζ' Αναθεωρητική Βουλή, η οποία περιοριζόταν στον επανακαθορισμό των ασυμβιβάστων των βουλευτών με βάση τα σύγχρονα δεδομένα ως προς τις οικονομικές λειτουργίες του Κράτους⁷⁶. Στην πραγματικότητα καμία κατεύθυνση δεν είχε δώσει η Βουλή του 1996 ως προς τον τρόπο αναθεώρησης του άρθρου 57 ή οποιασδήποτε άλλης αναθεωρητέας διάταξης, αφού στην αναθεωρητική της απόφαση μνημονεύονταν με αριθμητικό απλώς προσδιορισμό και μονάχα με τον τίτλο τους οι αναθεωρητέες διατάξεις⁷⁷. Το ΑΕΔ απέρριψε επί της ουσίας τον σχετικό ισχυρισμό, αφού δεν υπήρχε πράγματι κατεύθυνση για την μεταβολή του άρθρου 57 στην αναθεωρητική απόφαση της πρώτης Βουλής, έκρινε όμως ότι ο ισχυρισμός αυτός θα μπορούσε να θεμελιώσει λόγο ακυρότητας του αναθεωρημένου άρθρου 57 Συντ., εάν είχε δοθεί

⁷⁴ Για πολιτικές συμπεριφορές συνταγματικών μη ορθές αν και σύμφωνες προς τους κανόνες του συνταγματικού δικαίου είχε κάνει λόγο ο *Santi Romano*, στη μελέτη του *Diritto e correttezza costituzionale*, σε: *Rivista di Diritto Pubblico*, 1909, σ. 485 - 501. Ως προς την έννοια της «συνταγματικής ορθότητας» και τη διάκρισή της από άλλες συναφείς έννοιες, καθώς και τη σχέση των κανόνων «συνταγματικής ορθότητας» με τους νομικούς κανόνες βλ. *Χ. Ανθόπουλου*, Προεδρική εκλογή και συνταγματική ορθότητα, ό.π., σ. 105 - 116.

⁷⁵ Βλ. την απόφαση αυτή σε: ΔτΑ, 42/2009, σ. 553 επ..

⁷⁶ Για τη σχετική συζήτηση στη Βουλή του 1996 βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, Κωλύματα εκλογιμότητας και ασυμβίβαστα βουλευτών, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2006, σ. 52 - 55. Το ζήτημα της διάστασης μεταξύ της αναθεωρητικής εντολής της Βουλής του 1996 και του νέου άρθρου 57 Συντ. είχε τεθεί ήδη από τον *Ν. Αλιβιζάτο*, Πατερναλισμός ή αυτοέλεγχος, ΤΑ ΝΕΑ, 3 - 4.3.2001.

⁷⁷ Πρβλ. *Α. Ράικου*, Ο έλεγχος του κύρους των βουλευτικών εκλογών της 9ης Απριλίου 2000, Αθήνα - Κομοτηνή 2003, σ. 254 επ., σύμφωνα με τον οποίο όμως, το γεγονός αυτό, δηλαδή η μη ενσωμάτωση της αιτιολογίας της αναθεώρησης των συγκεκριμένων διατάξεων, στην αναθεωρητική απόφαση της Βουλής του 1996, καθιστά πλημμελή από συνταγματική άποψη την απόφαση αυτή στο σύνολό της. Κατά τον *Ράικο* (ό.π., σ. 256), η υποχρέωση ενσωμάτωσης της αιτιολογίας στην αναθεωρητική απόφαση της πρώτης Βουλής προκύπτει από την αναφορά στο άρθρο 110 § 2 Συντ. στη «διαπίστωση της ανάγκης της αναθεώρησης» (βλ. για μία αντίκρουση της εκδοχής αυτής, παραπάνω, ΙΙ.3 και ΙΙ.4). Πάντως ο *Ράικος* αποκρούει τελικά τη δυνατότητα δικαστικής ακύρωσης της συνταγματικής αναθεώρησης εξ αυτού του λόγου και προτείνει τον έλεγχο της σύμπτωσης της βούλησης των δύο Βουλών με βάση την έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης της πρώτης Βουλής και τη συζήτηση στην Ολομέλεια της (ό.π., σ. 258). Όπως είδαμε όμως (βλ. παραπάνω, ΙΙ.4), το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας δεν είναι ενιαίο.

συγκεκριμένη κατεύθυνση για τον τρόπο αναθεώρησής του και αυτή δεν είχε τηρηθεί από την Αναθεωρητική Βουλή. Ωστόσο, η συγκεκριμένη δικαστική κρίση, που περιλαμβάνεται στη σκέψη 6 της απόφασης αυτής, δεν επικαλείται κανένα ερμηνευτικό επιχείρημα που να τη δικαιολογεί⁷⁸. Έτσι παραμένει άγνωστο στον αναγνώστη της απόφασης, σε ποια ακριβώς διάταξη του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ. στηρίζει το Δικαστήριο την κρίση του αυτή, στο άρθρο 110 § 2 Συντ., στο άρθρο 110 §§ 3-4 Συντ. ή εν γένει στο «πνεύμα» του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ., αν υπάρχουν στοιχεία από την ιστορία ή τη γένεση του άρθρου αυτού που δικαιολογούν την κρίση του Δικαστηρίου, πώς δικαιολογεί το Δικαστήριο την απόκλισή του από την κρατούσα γνώμη στη θεωρία για το νόημα του άρθρου 110 §§ 2-4 Συντ., εάν βέβαια του ήταν γνωστή, ποια είναι τελικά η μέθοδος ερμηνείας του Δικαστηρίου και γιατί επιλέγεται αυτή και όχι άλλη, δηλαδή όλα αυτά ή και άλλα ακόμα, τα οποία θα περίμενε κανείς, αναλόγως του μεγέθους του συγκεκριμένου νομικού προβλήματος, του ιστορικού και θεωρητικού του βάθους, και της πολιτικής του σημασίας, να περιλαμβάνονται σε μια τόσο ρηξικέλευθη δικαστική κρίση. Το «ούτω έδοξε τω δικαστηρίω» δεν αποτελεί όμως μέθοδο συνταγματικής ερμηνείας⁷⁹, πολύ περισσότερο όταν οδηγεί στη δημιουργία ενός νέου συνταγματικού κανόνα, που βρίσκεται επέκεινα του συνταγματικού κειμένου και τον οποίο δεν είχε καν στον νου του ο συνταγματικός νομοθέτης του 1975.

⁷⁸ Για μία εκλογίκευση ex post της απόφασης αυτής βλ. *Κ. Γιαννακόπουλου*, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής, ό.π..

⁷⁹ Η υποχρέωση ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων (άρθρο 93 § 3 Συντ.) επαυξάνεται κατά την άσκηση του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας (άρθρο 93 § 4 Συντ.) αφού στην περίπτωση αυτήν «ο καθορισμός των συνταγματικών εννοιών περιέρχεται εν πολλοίς στα χέρια του δικαστή» (βλ. *Δ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β', ό.π., σ. 496). Πρβλ. και *Γ. Κασιμάτη*, Από τη θεωρία στην πράξη. Ο δύσβατος δρόμος και οι περιπλανήσεις της δικαστικής σκέψης, σε: Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, ιδίως σ. 34 επ..